

Georg Klein:

ÜSTÖKÖS

(Meteor)

Esszé Bartók Béláról

Részlet a terjedelmes esszéből

Békássy N Albert fordítása

A sztálinista Rákosi kormány, amely Magyarországot 1948-tól az ötvenes évek közepéig uralta, fontosnak tartotta az ország kultúrsemélyiségeinek toborzását – ha már nem is a párt számára, de legalább is a rokonszenvezők körébe. Ha ez nem sikerült, akkor legalább a propaganda céljaira. Kodály Zoltán zeneszerzőt szerették volna mindenekelőtt behálózni, de ő nem hagyta magát. Ellenkezőleg. Kissé ironikus jelzőiről ill. közbeszúrásairól volt hírhedt, amelyeket azzal a nyilvánvaló céllal árasztott maga körül, hogy lyukat szúrjon a hivatalos propagandabuborékon.

Bartók Béla 1945. szeptember 26-án halt meg, önként vállalt fogságában, az Amerikai Egyesült Államokban. A budapesti kommunista rezsim azt próbálta elhíttetni, hogy Bartók magyarországi hazatérést tervezett azért, hogy a „szocializmus építésében” fontos szerepet vállaljon. Kodály ezt hivatalos nyilatkozata széljegyzetében kommentálta. Nem, erről szó sem lehetett, mert „üstököst nem használnak utcai világításra”. Idézete mondává vált. Az ezüsthajú törekeny emberkéről, formás zongorista kezéről és feledhetetlen áthatoló tekintetéről arasznyi iromány született. Nem csak a XX. század, de a zenetörténelem legnagyobb zeneszerzője volt, egy olyan újjáteremtő, akivel kevesen vetekedhettek. Magába mélyedt, csendes, visszavonult, de egyben akarat erős, vakmerő, megalkuvást nem tűrő ember volt, és nemcsak a zenében. Bartók halála utáni héten a Színház c. magyar elméleti és kritikai folyóirat közölte Székely Júlia, a korábbi tanítvány tollából származó vezércikket:

„Nem, ő már nem jön vissza. Néhány éve itt hagyott bennünket, mert torkig volt azzal, amit itt látott. Nem akarta megélni, amit előre

gyanított. Útrakelt. Megérdemeltük. Most ugyan visszajöhetett volna, de nem tér vissza soha többé. Ezt is megérdemeltük. Nem alakult hozzánk. Egyáltalán nem alakult ehhez a világhoz. Maga az, hogy köztünk forgott, felfoghatatlan csodának számít. Ha valahol egy hangversenyen, zeneórán vagy az Akadémia folyosóin mutatkozott, a levegő néhány méteres körzetben különlegesen áttetszővé vált. Tiszta, hűvös és ugyanakkor fénylő és ijesztő légkör vette körül. Olyan, mint ha a Mont Blanc legmagasabb csúcsán lett volna. Az emberek nem mertek közeledni hozzá. Félnek az ilyen magaslatoktól, netán lezuhanhatnak. Nem volt kevély, de jól érezte magát az elszigeteltségében, amely egészen természetes volt számára. Soha sem beszélt önmagáról. Az Akadémián jóformán semmit sem tudtak Bartókról, az emberről. Nem voltak tisztában azzal, ki forgolódott köztük. Most szinte utána kiáltanék: Tanár úr, én tudtam! A többi úgy is torkomba szorulna, egyetlen szót sem tudnék felköhögni. Rám nézne minden szigorúságával. Azután mintegy játékos szeszélyességgel válaszolna: Tessék jobban felkészülni a következő zeneórára. Hányszor hallottam tőle ezt a buzdítást egy évtizeden át?

Tanár úr, gyakoroltam, de... Nem, nem megy. Nem tudom megírni a megemlékezést. Mit is irjak? Születésének idejét és helyét, tanulmányait, hogy már gyermekkorában... Nem! Hagyd abba! Nem akarok írni. Sírni akarok és inkább meghalni, belefáradtam, hogy a legjobb emberek meghalnak. Szégyenlem, hogy élek.

Bartók halott. Amikor elvesztünk egy szeretettünket, hetekbe telik amíg egyáltalán felfogjuk, hogy mi is történt. De amikor Bartók meghalt, más valami történt. Megéretttem és elfogadtam halálát az első pillanat óta. A hihetetlen nem az, hogy meghalt, hanem hogy élt. Hogy közénk jött és itt járt, a zongoránál láttuk ülni, saját szemünkkel láttuk, saját fülünkkel hallhattuk. Személyesen ismertem, szinte naponta láttam egy évtizeden keresztül. Otthoni környezetében is láttam, amint ott ült és játszott kislfiával Péterrel. Egyszer hallottam, amint egy utcaseprővel hosszasan elbeszélgetett. De, mind ez hiába, amúgy sem hinnének nekem. Hogyan is hinnének, hisz jómagam is alig hiszem el.

Elmondok egy kis történetet. Hivatalos volt egy szép napon a nagy kerti fogadásra a Várba. Természetesen nem ment el. Nem is mentette ki

magát, egyszerűen vissza sem jelzett. Ez majdnem egyidőben történt a Corvin-koszorú kitüntetés elnyerésével. A Kormányzó alapította kitüntetést a magyar művelődés fellendítésében kimagasló érdemeket szereztek kaphatták meg, Ezt sem köszönte meg. Nem szeretek levelet írni – válaszolta - amikor emlékeztették és már is beszédtemát cserélt.

Mialatt ott voltam, bejött Ditta, a felesége és átnyújtott egy levelet, amit pont akkor hozott a postás. Elovasta a levelet és megmutatta. Egy házigyártmányú boríték volt, iskolafüzetből kitépott összeragasztott lapokkal. Feladója egy elemiiskolai tanító volt valami istenhátamögötti faluból. A vonalzóval húzott párhuzamos vonalakon otromba hangjegyekkel holmi köznapi melódia került elő. A dallam a levélíró saját szerzeménye. Vajon Bartók úr harmonizálná-e? Akkor Bartókkal, mint társszerzővel, elképzelhetőnek tartaná közreadását. Bartók, egy ismeretlen és feltehetőleg teljesen tehetségtelen falusi tanító társa! Hangoosan felkacagtam. Bartók keményen nézett rám. Elnézést, mindjárt jövök, mondta és leült az íróasztalhoz. Azon nyomban harmonizálta az érdektelen dallamot, néhány kedves kíséromondattal ellátott válaszlevelét borítékba tette, nagy alaposággal megcímezte és arra kért, hogy hazafele menet adjam fel. Most is szégyenlem a nevetésemet.

Sok hasonló emlékem van róla. Talán egyszer meg is írom. De, a feladatom most megemlékezést írnok. Nem vagyok képes rá. Túlságosan fáj. A szabványos trivialisokat ismételném: 'életműve örökké él. De ez nem vigasztal. Életműve örökké él, de ő maga, a megtestestült tisztaság, az egyedüli tökéletes ember, nincs többé.'

A zeneszerzőről és zenei alkotásáról hatalmas irodalom van. Sokat írtak a zongoraművészről, a tanárról és a tudósról, aki Kodály Zoltán ifjúkori barátjával párhuzamosan, hosszú és strapával teli gyaloglással, az utolsó órában sikeresen megmentette a magyar népzene az elmúlástól.

Arról is írtak, hogy Bartók zenei érdeklődése nem állt meg Magyarország határainál. Nem törődve a magyar nacionalisták hangos tiltakozásával és előítéleteivel, foglalkozott a szlovák, román, török és kisebb mértékben az afrikai népzenevel. Az indiánok zenéjével is foglalkozott volna az Amerikai Egyesült Államokban, ha súlyos

betegsége nem akadályozta volna meg.

Kevésbé ismert Bartók konok és fáradhatatlan harca a náciizmus ellen. Ez az egy emberből álló ellenállási mozgalom tényleges cselekvésben nyilvánult meg.

Nem könnyű feladat az ember Bartók megközelítése. Kényes magánszemély volt. Erős védőfalakkal vette magát körül, amelyek védtek az illetlen behatók ellen. De néha ideiglenesen megnyíltak a zárt kapuk, legalább is a színpadon.

A kékszakállú herceg

Valamikor a hetvenes évek elején tizenéves lányaim megkérdezték, hogy elmennék-e velük a stockholmi kultúrpalotába Bartók: A kékszakállú herceg vára című egyfelvonásos jelmez, de díszletek nélküli előadására. Micsoda kérdés! A *Kékszakáll* egész életen át követett, tizenéves korom óta, amikor először láttam az operát. Balázs Béla szövegkönyvíró pszichodramáját szószerint ismerem, ugyanúgy, mint a 30-éves Bartók csodálatos zenéjének minden ütemét. Elfogadtam rejtélyességét anélkül, hogy megkíséreltem volna közelebről behatolni bonyolultságába.

Mi az opera cselekménye?

(A Bartók mű cselekményének ismertetését az esszé szerzője Judit színrelépésével kezdi, meghagytuk a svéd szöveget *Ola Beskows* fordításában, mert a magyar olvasónak mi sem könnyebb, mint előkeresni a forgatóköny eredeti magyar szövegét.— A szerk.megj.)

”Inga fönster? Ingen ljusglimt?”

”Ingen”

”Solens strålar når aldrig hit?”

”Aldrig”

”Evig kyla? Evigt mörker?”

”Kyla. Mörker”

”Inga fönster?”

Judit är förskräckt. Kékszakállu frågar om hon är rädd. Ångrar hon inte att ha lämnat sin fars vackra, ljusa slott, är hon inte rädd för hämnden från sin bror som redan vässat sina vapen och är i färd med att sadla

hästen?

B: ”Säg nu, Judit, att du längtar till din fästmans ljusa salar. Där finns vackra röda rosor, där finns sol på vita väggar.”

J: ”Tyst nu Blåskägg, sluta plåga!

Jag vill inte ha nåt solsken!”

B: ” Varför kom du till mig, Judit?”

Judit svarar att hon kom av kärlek.

J: ”Alla väggar ska jag torka,

Mina läppar kan torka allt.

Borgens hårda stenar fryser,

Med min kropp ska alla värmas.

.....
Ljuset måste in i borgen!

Vind skall blåsa, solen skina,

Solen skina genom hela Blåskäggsborgen.”

B: ”Här kan solen aldrig skina.”

Judit ser sju svarta, stängda dörrar. ”Varför håller du dem låsta?”

Så att ingen skall se vad som finns bakom dem.

”Öppna, öppna! Jag vill se nu!

Alla portar måste öppnas.

Vind ska blåsa, solen skina!”

Hon ger sig inte. Till slut får hon en nyckel.

B:” Vad ser du?”

J:” Kedjor, bojor, långa knivar, brända verktyg....”

B: ”Här torteras fångar, Judit.”

.....
J: ”Allt i rummet är förfärligt....

Väggarna i rummet blöder”.

Men ljuset bryter fram genom den öppna dörren.

J: ”Ser du, ser du, det ljusnar nu! Portar måste öppnas, vind skall blåsa, solen skina. Alla portar måste öppnas!”

Han vill inte öppna. Men hon kramar, kysser och tjarar. Hon lyckas förmå honom att lämna över nycklarna, en efter en, utom den sista.

Bakom andra dörren upptäcker hon vapenkammaren, fylld med krigens blodfläckade instrument. Tredje dörren leder till skattkammaren. Judit

får alla diamanter, guldet och pärlorna men upptäcker med förfäran att den vackraste kronan är blodig. ”Öppna nu den fjärde porten”, ropar Blåskägg som tycks ha förlorat kontrollen. ”Släpp in solen, öppna, öppna”!

Judit är stormförtjust. Hon har hittat borgens gömda trädgård. ”Männskohöga liljor, blossande röda, vita rosor, svala som snö!” Men hon hittar blodstänk under bladen, jorden blöder....

J: ”Vem har vattnat dina blommor?”

B: ”Älska mig nu, sluta fråga.

Ser du inte, ljuset kommer.

Öppna nu den femte porten!”

Orkesterljudet lyfter i ett stort crescendo genom en hel oktav. Det kulminerar i Judits förvånade, förtjusta rop. Den femte dörren leder till en balkong med vid utsikt över höga berg och mörka dalar, långa silverglänsande floder och stora skogar.

”Här ser du mitt rike Judit!

Här bor gryning, här bor skymning,

här bor stjärnor, sol och måne.

Allting tillhör dig nu, Judit.”

”Stort och vackert är ditt rike”, säger hon lite ängsligt. Hon verkar ganska skrämmd nu. Även molnets skugga verkar blodfärgad i hennes ögon.

Med list, kramar och kyssar lyckas hon få även den sjätte nyckeln.

”Den sjunde skall jag aldrig lämna,” tillägger han med stort eftertryck.

B: ”Vad ser du?”

J: ”Tyst och stilla vatten ser jag.

Tyst och stilla, livlöst vatten.

Säg mig vad det är för vatten?”

B: ”Tårar Judit, tårar, tårar.”

J: ”Inget rör sig, allt står stilla.”

B: ”Tårar Judit, tårar, tårar.”

Nu börjar en passionerad kamp om den sjunde nyckeln. Kyssar och kramar växlar med en allt intensivare ordduell.

Varför vill du ha den sjunde nyckeln? – Därför att jag älskar dig. – Älska mig då, ställ inga frågor.

Han vägrar, om och om igen. Plötsligt exploderar hennes vrede.
J: ”Öppna den yttersta porten! Blåskägg!
Jag vet vad du gömmer bakom sista porten!
Jag har hört alla rykten.
Blåskägg, jag vet vad Du gömmer,
vem som gråtit alla tårar.
Alla dina fruar har Du mördat här i borgen...
Nu vill jag att du öppnar, öppnar den yttersta porten!”
Kékszakállu ger upp. ”Ta den. Ta den sjunde nyckeln.”
Hon öppnar. Tre vackra, magnifikt klädda kvinnor kommer ut, med
majestätisk hållning.
J: ”De lever, alla lever!”
B: ” Alltid har de levt i borgen.
Mina skatter har de samlat,
mina blommor har de vattnat.
Hela riket har de skapat,
äger allt som finns här, allting.”
J: ”Åh så vackra, åh så rika,
fattig står jag här och tigger.”
B: ”Hon som blev min första hustru kom i röda gryningsljuset.
Varje gryning tillhör henne.
Rosenröd är hennes mantel,
ljus av silver hennes krona.
Varje gryning tillhör henne.”
J: ”Aldrig kan jag bli så vacker!”
B: ”Andra hustrun kom på dagen,
middagstimmen brände som eld.
Alla dagar tillhör henne,
gyllengul är hennes mantel,
smidd i guld är hennes krona”.
J: ”Aldrig kan jag bli så vacker!”
B: ”Sent en skymning kom den tredje,
ljuset lyste svagt på himlen.
Varje skymning tillhör henne,
sorgens tunga mantel bär hon.

Varje skymning tillhör henne.”

J: ”Aldrig kan jag bli så vacker.”

Men medan Judit är helt besatt av att jämföra sig med de andra kvinnorna, och känner sig förkrossad av deras skönhet går Kékszakállu obönhörligt vidare:

B: ”Fjärde hustrun kom om natten,
stjärnklar var den mörka himlen.”

Nu vaknar Judit till sina sinnen.

J: Käre Blåskägg, sluta, sluta!

Sluta, sluta, jag är här nu!”

Det är för sent, Han kan inte längre hejdas:

B: ”Dina bleka kinder lyste,
dina mörka lockar glänste.

Alla nätter blir nu dina.

Svarta stjärnemanteln bär du,

J: ”Jag vill inte ha den, Blåskägg!”

B:”.....omkring halsen bär du smycken,

J: Sluta, låt mig slippa, Blåskägg.

B:.....Du bär den äldaste kronan.

J: Sluta, låt mig slippa, Blåskägg.

B:....Du var vackrast av dem alla!”

Judit tystnar. Hon har definitivt förflyttats till det förflutna. I den ungerska originaltexten säger han: ”Du **var** den vackraste kvinnan!”

Hon vänder sig och följer efter de tre kvinnorna som redan är på väg tillbaka genom den sjunde porten. Den stänger sig bakom dem. De andra portarna stänger sig samtidigt.

Nu är det helt mörkt igen.

Kékszakállus slutreplik:

”Och nu skall det bli natt för evigt. Natt. Natt”.

(A Kékszakállú új asszonyt hoz a házhoz, Juditot, s mielőtt végleg magához láncolná, megmutatja neki a palotáját. A sötét, rideg, nedves falú épület csarnokában hét – lezárt – ajtó található. Minden Judité lehet – mondja a Kékszakállú –, de kéri, ne kutassa a múltját. Judit azonban, miután mindent és mindenkit elhagyott a férfiért, teljesen meg akarja ismerni. Sorra nyitja az ajtókat: az első mögött véres folyam tárul föl

(ez a kinczókamra), a másodikból fegyverek tűnnek elő töménytelen mennyiségben (fegyvertár), a harmadik mögött tömérdek kincs tárul föl, de a legszebb ékszerek vértől piroslanak (kincstár), a negyedikből illatos kertet lát kibontakozni (a palota kertje), az ötödik mögött hatalmas ország tárul fel („lásd ez az én birodalmam”), a hatodikból könnyek törnek elő (a könnyek tava). A Kékszakállú már az ötödiktől kezdve egyre erőteljesebben kéri a Juditot, ne nyitogassa tovább az ajtókat. De ő nem hallgat rá, mert már mindent tudni akar. Feltárul a hetedik ajtó is, előjönnek a régi asszonyok: ők gyűjtötték a kincseket, ők gondozták a kertet és az országot. Az egyiket reggel lelte, övé lett a reggel. A másodikat délben, ő a nappalt kapta, a harmadikat alkonyatkor, övé most már minden este. A napszakok jelentésének újabb szimbolikus értelme van: a „reggel” az ifjú, a dél az „érett”, az este az „öregedő” Kékszakállút jelöli. A negyedik asszony – Judit – az utolsó fellobbanást jelentette, ám ez a próbálkozás sem teljesedett be. Az egykori asszonyok csendben maguk közé zárják Juditot. Most már ő is örökre az ajtó foglya marad, míg a Kékszakállúra a végleges magány vár. A Kékszakállú zenei megfogalmazása: sötét tónusok, szilárd hangnemi bázisok, ötfokúság, sok kvart-ugrás - a kvart a magyar népdalok fontos hangköze -, veretes stílus. Judit zenei megfogalmazása: érzékeny harmóniák, bizonytalan tonalitás = hangnemiség, szeszélyes melódiák, rengetek kromatika = félhanglépések sora. A fordító összefoglalója).

Sokszor láttam Kékszakállt Budapesten az operában. Egy gramofonlemezem is van az eredeti szereposztással, amikor első alkalommal hallottam Székely Mihályt, a tüneményes basszust a főszerepben énekelni. Van egy Fischer-Dieskau hanglemezfelvétel is, de nehezen értem a német nyelvű szöveget. Kiváló énekesekkel készített, angol nyelvű felvétellel is rendelkezem, de ennek hallgatása ugyancsak nyelvi gondokkal jár. És a lányaim most azt kívánják, hogy jelmezes énekesekkel hallgassam meg a hangverseny-bemutatót **svédül**. Meg kell kísérelnem jó apaként viselkedni. Eltitkolom a kedvetlenségemet és velük megyek. Egyáltalán nem úgy történt, ahogy hittem. Ellenkezőleg, az opera minden korábbi élménnyel ellentétben, most első alkalommal valódi közelségbe kerültem a Kékszakállal. A nyelv nem volt akadály. Olyan intenzíven éltem át cselekményt, hogy alig vettem észre, hogy svédül

énekeltek. A lányaimnak is hasonló élménye volt. Ők minden egyebek mintsem ömlengősek lennének. Korábban ők is sokszor hallották az operát. Mégis folytak a könnyeik a záró szinpadkép idején. Miként volt ez lehetséges?

Az operát kis teremben, félköralakú színen játszották. A regős prologusa teljes sötétben hangosbeszélőből hallatszott, rekedt és suttogó hangon (Heinz Hopf). Korábban soha sem figyeltem fel a prologusra. Bartók saját maga olvassa monoton hangon a magyar felvételen. Nem érintett meg. A nyelve régimódi. A szöveg mintegy népballada bevezetője. A sötétben, rekedt suttogással, értelme támadt. Valójában az egész opera kulcsaként jelenik meg. Megkísérlem sűrített formában tomácsolni:

*Haj regő rejtem
Hová, hová, rejtsem...
Hol volt, hol nem:
kint-e vagy bent?
Régi rege, haj mit jelent,
Urak, asszonyosságok?
Ím szólal az ének.
Ti néztek, én nézlek.
Szemünk,
pillás függőnye fent:
Hol a szinpad:
kint-e vagy bent,
Urak, asszonyosságok?
Keserves és boldog
nevezetes dolgok,
az világ kint haddal tele,
de nem abba halunk bele,
urak, asszonyosságok.
Nézzük egymást, nézzük,
regénket regéljük.
Ki tudhatja honnan hozzuk?
Hallgatjuk
és csodálkozunk,
urak, asszonyosságok.*

*Zene szól, a láng ég.
Kezdődjön a játék.
Szemem pillás függőnye fent.
Tapsoljatok majd, ha lement,
urak, asszonyosságok.
Régi vár, régi már
az mese ki róla jár.
Tik is hallgassátok.*

A korábban nehezen érthető szöveg hirtelen kristálytisztává válik. Egy olyan psychodráma, amely visszatükrözi az alkotó, a szövegíró és a zeneszerző belső világát. A szintér belül van. A szemhéj a színpad függőnye. Mi nem halunk bele a világ fegyvercsörgésétől hangos harcokba, inkább a belső konfliktusainkba. A egymásnak válaszolgotó két énekes ugyanazt a kisugrázást érzékeltette mint a prologus. Kékszakkállúval és Judittal, korábban soha nem tapasztalt, közelséget éltünk meg. Megnyílt az alkotás minden ajtaja.

Két lebilincselő hatású recenzió született Budapesten 1918-ban az opera ősbemutatója után. Az elsőt maga **Kodály Zoltán** írta. A Nyugat c. irodalmi folyóirat 1918. június 1. száma közölte, közvetlenül az ősbemutató után. Kodály bevezetőjében Bartók zenéjéről ír, amelyet a közönség és a kritika most már, ellentétben az egy évtizeddel korábbi reakciókkal, nem csupa zárt ajtónak fog fel. Ám nem sokan tudták követni Bartókot, korábbi útkeresésétől saját stílusának megtalálásáig. Mostmár ellenlábasai is hajlandók beismerni, hogy feltalálói gazdagsága, gondolatainak szerves összetartozása, és különleges, egyéni zenekari megnyilatkozásai, gondolatgazdagságából születnek. Bartók zenei személyiségének kialakulását Kodály az ősi és a legmagasabban ívelő kultúra egybeolvadásában látja.

Zenéje egységes szerkezet, önmagában tökéletes, utánzás vagy kölcsönzés nyoma nélkül. Néki is vannak elődei, de ez nem a sekélyességben nyilvánul meg. A múlt örökértékű nagy zenei alkotásai élnek benne.